

К.А. Гордіца

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА ВЛАСНІСТЬ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ УЧЕНИХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті узагальнений досвід українських та російських вчених-економістів у галузі історико-економічних досліджень проблем власності. Погляди найбільш відомих представників світової економічної думки на власність висвітлено в контексті виявлення історичних джерел формування вітчизняних теоретико-методологічних підходів до аналізу поняття власності.

Ключові слова: власність, еволюція наукових поглядів, економічна думка України.

Постановка проблеми. Важливою складовою науково-практичного забезпечення ефективної трансформації інституту власності є розробка сучасних теоретико-методологічних підходів до аналізу власності як складного, багатоаспектного поняття. Необхідність мінімізації політичних впливів на цей процес у нестабільних умовах транзитивної економіки України вимагає включення до інформаційної бази досліджень широкої ретроспективи наукових поглядів і уявлень про власність. Це дасть змогу науковцям спиратися на історичний досвід розробки відповідної проблематики представниками різних напрямів світової економічної думки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні історико-економічні дослідження, що висвітлюють еволюцію різноманітних економічних доктрин, концепцій та окремих теорій, представлені в Україні переважно навчальними посібниками з історії економічних вчень, створених за участю В. Базилевича,

© К.А. Гордіца, 2013

В. Кириленка, Л. Корнійчук, П. Леоненка, Н. Татаренко, А. Ткаченка, ряду інших науковців. Однак погляди світових вчених на власність у цих та інших виданнях розглядаються здебільшого фрагментарно, як правило, в контексті аналізу інших економічних питань.

Мета дослідження. Узагальнення досвіду аналізу українськими вченими кінця ХІХ – початку ХХ ст. еволюції наукових поглядів на власність має привернути увагу сучасних істориків-економістів до більш повного висвітлення питань власності у своїх подальших дослідженнях; також воно дозволить виявити джерела формування вітчизняних теоретико-методологічних підходів до аналізу поняття власності в умовах становлення ринкової економіки.

Виклад основного матеріалу. В останні десятиліття ХІХ та на початку ХХ ст., в міру становлення й розвитку в Україні й Росії економічної освіти, що кореспондувалося з процесом активного формування ринкового середовища та розвитком приватного підприємництва, а також у зв'язку з поширенням у вітчизняних наукових колах економічних ідей марксизму та німецького соціал-реформізму обговорення проблем власності у вітчизняній суспільно-економічній літературі набуло особливої актуальності. При цьому значна увага приділялась аналізу існуючих на той час концепцій власності, як невід'ємної складової світової економічної науки. В історико-економічних працях М. Бунге, М. Туган-Барановського, В. Левитського, О. Миклашевського, С. Булгакова, П. Ляценка було висвітлено й прокоментовано, в контексті аналізу найбільш відомих у світі економічних доктрин, еволюцію та ідейне протистояння основних індивідуалістичних та колективістських уявлень про власність та її роль у господарському, суспільному й духовному житті людини.

Одним з вагомих досягнень світової економічної думки в аспекті вивчення місця й ролі власності у народному господарстві та суспільстві в цілому вітчизняні дослідники вважали вчення фізіократів, які поклали в основу своєї концепції «природного порядку» ідею вільної приватної власності, знайшов-

ши у ній, за висловом О. Миклашевського, «раніше за всіх інших противагу проти могутності держави» [6, с. 153].

Слід зазначити, що в економічній літературі кінця XIX – початку XX ст. вчення фізіократів розглядалося як цілісна світоглядна система, своєрідна філософія економічного життя, а їх концепція «природного порядку» як розвиток середньовічної догми «божественного порядку», секуляризованої на основі гуманістичної теорії «природного права». С. Булгаков вважав, що саме у відповідності до цього фізіократи проголосили власність природним «священним принципом», від якого беруть свій початок усі інші суспільні інститути. Він звертав увагу на те, що крізь призму власності фізіократи розглядали і саме природне право, яке, згідно з поглядами Ф. Кене, повинно передусім відповідати справедливості – верховному закону, який точно визначає, «що належить індивіду і що – іншим індивідам» [1, с. 51].

Дещо інший підхід, за спостереженням П. Ляценка, демонстрував у цьому питанні А. Тюрго. Вважаючи власність основою суспільного порядку та господарської діяльності, він, на відміну від інших фізіократів, відкидав ідею її божественного походження і бачив у ній лише результат угоди між людьми [5, с. 37].

Вчені також відзначали, що фізіократи, вважаючи головним джерелом багатства землю, з особливою повагою ставилися до земельної власності, виводячи її з права кожної людини на самозбереження, і бачили її моральне виправдання у витратах перших землеробів на приведення ґрунту в культурний стан. Тому клас землевласників був для них головною опорою «природного порядку», і мав, відповідно, численні обов'язки, в тому числі сплату всіх податків. На думку О. Миклашевського, більш зваженою тут була точка зору А. Тюрго, який вважав, що так звані «земельні витрати» хоч і сприяють отриманню врожаю, але не можуть бути принципом, який обґрунтовує власність [6, с. 161].

Важливим атрибутом доктрини фізіократів дослідники вважали захист приватної власності від критики егалітаристів

– Ж. Руссо, Г. Маблі та інших, – які стверджували, що вона заснована на насильстві і суперечить принципу рівності, без якого, на їх думку, справжня свобода є неможливою. Але якщо егалітаризм Ж. Руссо не йшов далі вимоги рівномірного розподілу власності в суспільстві, то Н. Мореллі, Г. Маблі, а пізніше й Ф. Бабьоф, виходячи з тієї ж ідеї рівності, заперечували власність як принцип, і пропонували натомість спільність майна, зрівняльний розподіл виробленого продукту і загальний аскетизм. На противагу цим вимогам, підкреслювали В. Левитський та О. Миклашевський, Ф. Кене доводив у своїх творах, що людина у господарській сфері має певне коло потенційних прав, у тому числі «право на результати своєї праці та свободу діяльності» [4, с. 284], і спростовував погляд, за яким природне право має надавати всім право на все, називаючи його химерою [6, с. 161].

Аналізуючи цю полеміку, вітчизняні історики-економісти відзначали, що як фізіократи, так і егалітаристи спирались у своїй аргументації на вчення про природне право людини, що стало основою більшості доктрин XVIII ст. При цьому О. Миклашевський висловлював думку, що соціалістичні та комуністичні конструкції, як це не дивно, стояли ближче до традицій того часу, ніж ідеї вільної власності: з одного боку, абсолютна монархія намагалась виховувати в масах ідею, що вся власність належить голові держави, з іншого – теоретики «природного права», такі як Г. Гроцій та С. Пуфендорф, визнавали, що у первісному стані у суспільстві існувала загальна рівність у володінні майном, і що лише явна або мовчазна угода суспільства встановила нерівність власності заради підтримання суспільного порядку й злагоди [6, с. 153].

Вчення про природне право стало, за спостереженням, зокрема, В. Левитського, вихідним моментом і для системи «природної свободи» А. Сміта, в основу якої він, подібно до фізіократів, також поклав особистий інтерес і вільну приватну власність [4, с. 313]. Проте А. Сміт, на погляд дослідників, трактував власність зовсім інакше, ніж фізіократи. Для нього приватна власність – це не «божественний принцип», а лише

форма господарювання, яка найбільшою мірою стимулює особистий інтерес – головний, на його погляд, рушійний мотив і головний інструмент, що створює і підтримує весь економічний механізм, – і тим самим сприяє зростанню добробуту нації. Виходячи з цього, він, наприклад, висловлювався за приватну форму власності у землеробстві і негативно ставився до акціонерних товариств, у яких, на його думку, зникає особистий інтерес. З тих же міркувань А. Сміт вважав найкращою державною політикою надання підприємцям повної свободи господарської діяльності, оскільки держава, на його переконання, не може розуміти інтереси приватних осіб краще за них самих [4, с. 330].

О. Миклашевський, у свою чергу, зауважував, що А. Сміт мав більш глибокий, ніж у Ф. Кене і А. Тюрго, погляд на походження власності і громадянського уряду, вважаючи, що саме збереження власності і нерівність маєтків уперше створили уряд, зі зміною форми якого змінюватиметься й становище самої власності. «Допоки не утвориться власник, – наводить його думку вчений, – не може бути уряду, істинне призначення якого – охороняти власність і захищати багатого проти бідного» [6, с. 162].

Разом з тим вчені звертали увагу на те, що зовсім уникнути етичного підходу до категорії власності А. Сміту не вдалося. У відповідності до християнської моральної традиції, згідно з якою справедливо здобутою може вважатися лише та власність, що є результатом особистої праці, він виводив власність з трудових засад, вважаючи працю головним джерелом багатства і виправдовуючи існування індивідуальних капіталів їх походженням зі збереження і накопичення людьми частини свого заробітку. Відповідно «найбільш священним і недоторканим правом власності», він вважав право на власну працю, тому що вона, за його висловом, наведеним С. Булгаковим, «є первинним джерелом усіх інших прав власності» [1, с. 90]. При цьому, наголошував вчений, захищаючи природне право людини на вільне використання своєї праці, як умову природної гармонії, А. Сміт очікував, у разі її здійснення, не

лише успіхів у промисловості, але й «найбільш сприятливого врегулювання соціального питання» [1, с. 91].

Що стосується трактовок власності послідовниками А. Сміта, то вони, мусимо визнати, висвітлені вітчизняними дослідниками дещо однобічно. У їх працях не знайшов належного відбитку прагматичний підхід Ж. Сея до власності як до об'єктивної умови функціонування існуючого економічного порядку, що не потребує морального виправдання. Вважаючи одним з найвпливовіших економістів XIX століття Д. Рікардо [1, с. 124], вони більш докладно розглядали саме його ставлення до власності, яке виявилось близьким до смітіанського. Продовжуючи традицію етичного обґрунтування власності, Д. Рікардо виводив походження капіталів з заощаджень, а право капіталіста на прибуток трактував як винагороду за керівництво підприємством. І хоча в його абстрактній концепції заробітна плата і прибуток виступали як антагоністи, він, за висловом М. Туган-Барановського, був «цілком чужий думки, що отримання прибутку є, з етичної точки зору, менш правомірною формою здобування доходу, ніж отримання заробітної плати» [7, с. 64]. Так само, наголошував український вчений, незважаючи на те, що дохід землевласника, згідно з теорією ренти Д. Рікардо, виявляється заснованим на чужій праці, він «не стверджує, що приватна земельна власність є зло, а землевласники – істинні вороги суспільства» [7, с. 65]. С. Булгаков, у свою чергу, підкреслював, що, всупереч «песимізму» своїх теорій, Д. Рікардо не ставить під сумнів правові та економічні основи існуючого суспільного ладу і залишається впевненим, що «святість власності становить найбільшу гарантію суспільства» [1, с. 127].

Послідовний індивідуалізм відрізняв, за спостереженням вчених, і праці Т. Мальтуса, насамперед його відомий трактат про народонаселення, у якому він рішуче виступив на захист сім'ї та приватної власності. У цих суспільних інститутах він бачив важливі фактори стримування перенаселення – головної, на його думку, причини пауперизму, яка «мало або зовсім не залежить від способу правління або від нерівномірного ро-

зподілу майна» [1, с. 105]. С. Булгаков та В. Левитський наводять у своїх працях полеміку Т. Мальтуса з В. Годвіном, у якій він доводив, що зрівняльний перерозподіл власності не може ліквідувати бідність, оскільки того надлишку матеріальних коштів, яким користуються заможні класи, не вистачить навіть на те, щоб задовольнити потреби незаможних класів у предметах першої необхідності [4, с. 345].

Проблема бідності, як відомо, набула особливої гостроти під час перших промислових криз. Масові банкрутства, безробіття, зловживання на фабриках, голод і зубожіння великих мас населення – все це, на переконання істориків-економістів, сприяло тому, що економічний лібералізм, який був справжньою ідеологією нового господарського ладу і безроздільно панував у Британії та Франції на початку XIX ст., неминуче повинен був, за висловом С. Булгакова, «викликати проти себе і ідейну, і практичну реакцію» [1, с. 152]. Моральний протест проти соціальної несправедливості капіталістичного устрою спонукав певну частину європейської інтелектуальної еліти того часу до активних пошуків альтернативних форм організації економічного життя суспільства, в результаті чого виникає ціла низка різноманітних доктрин, у яких ведеться цілеспрямований наступ на обидві головні засади лібералізму – свободу і власність. Докладному аналізу цих доктрин вітчизняні вчені кінця XIX – початку XX ст. присвятили у своїх працях чимало сторінок.

Аналізуючи погляди одного з перших критиків капіталізму, С. Сисмонді, М. Туган-Барановський відзначав, що він вважав кризи закономірним результатом дії режиму вільної конкуренції, що призводить до зникнення дрібних власників і протиставлення двох класів – власників-капіталістів і найманих робітників, позбавлених власності. Тому, зауважував вчений, «всі симпатії Сисмонді на боці того господарського ладу, який він називає патріархальним» [7, с. 139]. При цьому він наголошував, що С. Сисмонді не виступав проти власності як принципу: він був лише проти відокремлення її від праці, і хотів би якомога більшу частину населення зробити дрібними власника-

ми, вважаючи останніх найкращою запорукою економічної стабільності [7, с. 142]. Шлях до останньої він бачив у законодавчому обмеженні економічної свободи і проведенні державних реформ, спрямованих на перетворення працівників на власників, при одночасному збереженні високої продуктивності капіталістичного ладу. М. Туган-Барановський, подібно до інших дослідників, ставився до цих пропозицій вельми скептично, підкреслюючи водночас, що завдяки прагненню до поєднання переваг існуючого і попереднього ладу у концепції С. Сисмонді вперше з'являється історизм (а отже, і категорія власності набуває історичного змісту); запропоновані ж ним заходи дозволяють вважати його, на погляд вченого, родоначальником соціально-реформістського напрямку економічної науки, який шукає компромісу між лібералізмом та соціалізмом [7, с. 143].

Особливого успіху у критиці свободи і власності досягли, як відомо, соціалісти, ідеї яких важко об'єднати в рамках якої-небудь однієї економічної школи, оскільки вони фактично являли собою продовження і розвиток давньої колективістської традиції, представленої творами Платона, Т. Мора та інших утопістів. Як слушно вказував В. Левитський, підґрунтям соціалістичних побудов початку XIX ст. були не данні емпіричної науки, а раціоналістичні погляди філософів XVIII ст., просякнуті вірою у всемогутність людського розуму, чистоту «природної» людини і можливість швидкого перевиховання людства шляхом перенесення його у більш досконалі суспільні умови, що, зрештою, і зумовило, на думку вченого, утопізм цих вчень [4, с. 405].

Водночас вчені звертали увагу на те, що соціалізм початку XIX ст. ніс на собі явний відбиток індивідуалізму Великої французької революції, що конституційно закріпила право власності як одне з «природних і невід'ємних прав людини». «Весь французький утопічний соціалізм був дітищем Великої французької революції, яка стояла на граничній догмі індивідуалізму», – писав П. Лященко [5, с. 160]. О. Миклашевський з цього приводу зауважував, що консервативні елементи Фран-

ції винесли з усіх соціальних потрясінь того часу глибоке переконання, що приватна власність має бути основою суспільства [6, с. 365]. Тому не дивно, що «індустріалізм» А. Сен-Симона нагадував економічний лібералізм, насамперед тим, що власність він вважав основою всієї суспільної будівлі, припускаючи окремі її видозміни, зокрема, реформу землеволодіння, з міркувань суспільної користі.

Крім того, дослідники наголошували, що цей французький аристократ був чужим ідеї протиставлення інтересів праці й капіталу, відносячи і робітників, і підприємців до так званого «промислового класу», на підставі чого С. Булгаков, зокрема, робить висновок, що його не можна зарахувати до «безумовних представників соціалізму» [1, с. 172]. Цей висновок був справедливим і для проектів Ш. Фур'є та Р. Оуена, які протиставили індивідуалізму лібералів ідею «вільної асоціації», сподіваючись, що вона надасть людині, порівняно з колективною організацією всіх членів суспільства, більше шансів зберегти індивідуальність. Правда, реальне забезпечення цих шансів викликало серйозні сумніви: О. Миклашевський, зокрема, вважав, що неконтрольовані асоціації, навіть за умов вільного договору, здатні поневолювати особистість значно сильніше, ніж держава [6, с. 400].

Широко висвітлюючи погляди Ш. Фур'є, дослідники відзначали, що коріння соціальних проблем він бачив не у нерівномірному розподілі власності, а у недостатньому виробництві благ, необхідних для всебічного розвитку людської особистості. М. Туган-Барановський, зокрема, підкреслював, що, на переконання Ш. Фур'є, при рівному розподілі національного доходу настане лише загальна рівність бідності [7, с. 118]. Відповідно до цього, він у своєму проекті не знищує приватну власність, а перетворює її на акціонерну: вона, за висловом С. Булгакова, «лише набуває форми права не на засоби виробництва, а на участь у продукті спільного доходу» [1, с. 175]. Це мало, на думку Ш. Фур'є, перетворити найманих працівників на співвласників, а малоефективну найману працю – на асоційовану, більш продуктивну завдяки особистій зацікавленості кожного

працівника у результатах спільного виробництва. За його розрахунками, зазначав М. Туган-Барановський, дохід власника від акцій, отриманих за його власність від асоціації майбутнього, повинен бути незрівнянно вищим, ніж дохід від власності при індивідуальному володінні [7, с. 127].

На відміну від «фаланг» Ш. Фур'є, кооперативні общини Р. Оуена проектувалися, за оцінками істориків-економістів, на суто комуністичних засадах зрівняльного споживання та спільності майна, праці й капіталів. На погляд М. Туган-Барановського, в проекті цього автора «колективне володіння є природним доповненням колективного виробництва» [7, с. 80]. Разом з тим вчені наголошували, що запровадження колективної власності було для Р. Оуена, як і для Ш. Фур'є, не самоціллю, а лише засобом досягнення основної мети, у цьому випадку – здійснення давньої Платонівської мрії подолання злиднів шляхом викорінення «порочного» прагнення людини до прибутку. «Питання про знищення бідності пов'язувалось для Оуена з більш широким питанням про моральне перевиховання людства», – зазначав М. Туган-Барановський [7, с. 74].

Найпоспідовнішими ж колективістами проявили себе, на погляд багатьох вчених, адепти «школи Сен-Симона», у викладенні яких доктрина їх вчителя, за оцінкою, зокрема, П. Ляценка, майже цілком зводилася до всебічної критики приватної власності [5, с. 187]. Узагальнюючи основні положення цієї критики, дослідники відзначали, що, по-перше, власність засуджувалась морально, як право на нетрудовий дохід, отриманий шляхом «експлуатації людини людиною»; по-друге, вона критикувалася з точки зору економіки, як право на успадкування майна, що сприяє випадковому, нераціональному розподілу ресурсів у суспільстві і стихійній організації виробництва з притаманними їй кризами; по-третє, необхідність знищення приватної власності, скасування інституту успадкування і натомість зосередження в руках держави всього виробництва і розподілу суспільного продукту обґрунтовувалась за допомогою своєї філософії історії, згідно з якою власність поступово стає надбанням дедалі більшої кількості людей і нарешті

мусить стати власністю всіх в особі держави. Виходячи з цього, П. Лященко слушно характеризував це вчення як доктрину «державного колективізму» [5, с. 189].

Разом з тим вчені наголошували, що запропоноване в проекті сен-симоністів знищення всіх видів власницького доходу не було спрямоване на досягнення рівності споживання. Так, В. Левитський зауважував, що, згідно з їх поглядами, майнова нерівність повинна існувати у суспільстві, але її підґрунтям мають бути не спадкові права й привілеї, а розбіжності у здібностях та особистій працелюбності [4, с. 417–418]. Однак, на відміну від подальшої історичної долі їх головного принципу «від кожного за здібностями, кожному – за працею», безпосередній вплив сен-симонізму на широкі маси був, за спільною оцінкою істориків, дуже обмеженим. На думку М. Туган-Барановського, це вчення було надто аристократичним: заперечуючи родову аристократію, воно проголосило аристократію розуму й таланту, – і тому залишилося «до кінця чужим робочому класу» [7, с. 105].

Значну увагу приділили вітчизняні дослідники висвітленню критики приватної власності П.-Ж. Прудона, який у своїй відомій праці «Що таке власність?» намагався спростувати найвідоміші теорії, створені на захист права власності: теорію «природного права», що проголошувала власність одним з «природних і невід’ємних прав людини»; теорію заволодіння або окупації, що виводила право власності з факту реального фізичного володіння річчю; теорію «суспільної угоди», яка стверджувала, що власність отримала загальне визнання в результаті явної або мовчазної згоди всього суспільства, як потреба людської природи; легальну теорію, згідно з якою власність була створена законом в інтересах суспільної користі і безпеки; а також трудову теорію, що виправдовувала власність як право на продукт своєї праці. Особливо докладно аналізував його аргументацію О. Миклашевський, який вважав історичною заслугою П.-Ж. Прудона доведення ним неможливості обґрунтувати право власності на будь-яких «абстрактних» засадах. Водночас вчений справедливо ставив

під сумнів його основний методологічний прийом протиставлення категорій власності і володіння, оскільки, на його думку, виходячи з Прудонівського індивідуалістичного принципу, не можна обґрунтувати і володіння [6, с. 396]. У свою чергу, М. Туган-Барановський оцінював спробу П.-Ж. Прудона як досить слабку, зауважуючи, що якби навіть йому вдалося повністю спростувати ці теорії, це означало б «не те, що інститут власності заслуговує заперечення, а лише те, що власність захищається вченими погано» [7, с. 202–203].

Разом з тим дослідники наголошували, що П.-Ж. Прудон виступав не проти власності взагалі, а лише проти тієї власності, що надає право на нетрудовий дохід. Це їй він виніс відомий вирок: «власність – це крадіжка»; дрібної, трудової власності це не стосувалося. Він не визнавав комунізму, слушно вважаючи, що спільність майна потребує примусової організації праці і перетворює всіх членів суспільства на рабів держави. М. Туган-Барановський відзначав, що підґрунтям наукової діяльності цього видатного полеміста були дві етичні ідеї – рівність і свобода; не помічаючи між ними антагонізму, він не хотів жертвувати жодним зі своїх ідеалів і заперечував власність заради рівності, а соціалізм – заради свободи [7, с. 203].

Ідеї П.-Ж. Прудона, за спостереженням вчених, мали безпосередній вплив на економічні погляди К. Маркса. Так, В. Левитський звертав увагу на те, що К. Маркс, як і П.-Ж. Прудон, уявляв сучасний господарський лад сплетінням непримирених суперечностей, головна з яких полягає у надходженні продукту спільної праці багатьох робітників у приватну власність одного капіталіста [4, с. 447]. І саме суспільно-економічні відносини власності, модифіковані як «виробничі відносини», стали стрижневою категорією Марксового вчення.

Необхідність знищення приватної власності, проголошена авторами «Маніфесту Комуністичної партії», отримала у «Капіталі» соціально-економічне та філософсько-історичне підґрунтя. При цьому, звертали увагу дослідники, К. Маркс плідно використав теоретичні здобутки своїх ідейних натхненників. Зокрема, Прудонівську ідею нетрудової цінності, з якої

легко було вивести право власності робітників на повний продукт їх праці, К. Маркс розвинув у теорію додаткової цінності, відому також під назвою «теорії експлуатації», що переслідувала, зрештою, ту ж саму мету [7, с. 208]. При створенні ж власної філософії історії, яка переконливо показувала неминучість руйнації капіталістичного ладу та «експропріації експропріаторів», він запозичив загальну спрямованість історичного процесу у сен-симоністів, вплив яких, на погляд М. Туган-Барановського, був особливо відчутним [8, с. 253]; ідею виникнення криз внаслідок зростання продуктивних сил при неправильному розподілі, коли робітничим класам дістається дедалі менша частина суспільного продукту, – у Р. Оуена [6, с. 311]; основні елементи теорії концентрації капіталів – у Ш. Фур'є [1, с. 166; 8, с. 84].

Відзначаючи величезну популярність цілісної світоглядної системи, створеної К. Марксом для всебічного обґрунтування ідеї знищення приватної власності, О. Миклашевський виокремлював специфічну роль Ф. Енгельса, який, за його словами, не утримувався від «доведення поглядів учителя до найбільш безглузких висновків, які завжди так подобаються широкій публіці і легше за все нею сприймаються» [6, с. 493–494]. Разом з тим вітчизняні економісти звертали увагу на важливий теоретичний внесок представників «наукового соціалізму» у справу розробки проблеми власності. Так, В. Железнов вважав їх безперечною заслугою постановку питання про власність з точки зору соціально-економічного значення різних її видів. До цього моменту, зазначав учений, критика приватної власності прибічниками соціалістичних і комуністичних вчень мала доволі загальний характер, так само, як і захист приватної власності ліберальною школою; новий підхід, яким пізніше скористалась німецька історична школа політекономії, полягав у відокремленні власності на предмети споживання від власності на засоби виробництва, поділі останньої на земельну й промислову, велику й дрібну тощо. Згідно з цим підходом, кожен вид власності відіграє, відповідно до його особ-

ливостей, різну роль в економіці, і кожен має найбільш ефективний варіант його використання [3, с. 147].

Поряд з К. Марксом, до представників так званого «наукового соціалізму» вітчизняні дослідники відносили також К. Родбертуса, оцінюючи його, як теоретика, досить високо [7, с. 212; 21, с. 182]. Порівнюючи концепції цих двох вчених, О. Миклашевський підкреслював, що К. Родбертус, так само, як і К. Маркс, дотримувався думки, що капіталістичний господарський лад має поступитися місцем планомірній організації всього національного виробництва під керівництвом суспільної влади; але, на відміну від останнього, відносив цю подію на кілька століть у майбутнє, розуміючи, що збереження власності поки що відповідає вищим інтересам людства, і що «без наполегливої роботи розуму приватного підприємця не міг би працювати господарський механізм» [7, с. 219]. На погляд О. Миклашевського, консервативний соціаліст К. Родбертус був ближчим, ніж К. Маркс, до філософії свого часу і до ідей французьких соціалістів; тим більше дивним здавався вченому той факт, що завдяки «незрозумілій ненависті» до К. Родбертуса російської цензури, його праці були значно пізніше, ніж Марксові, перекладені й видані для російських читачів [6, с. 450–451].

Закономірним наслідком такої потужної атаки на основні засади лібералізму став, як відомо, розкол класичної школи політекономії на тих, хто продовжував відстоювати приватну власність та принцип «laissez faire», і тих, хто визнав необхідність державного регулювання ринкових відносин. Серед науковців першого напрямку вітчизняні історики-економісти називали Н. Сеніора, Ч. Кері, а також, звичайно, Ф. Бастіа, який палко вірив у загальну гармонію інтересів і був упевнений, що держава – це «фікція, за допомогою якої всі намагаються жити за рахунок всіх, відмовляючись від власної ініціативи і відповідальності» [1, с. 150]. Аналізуючи аргументи, висунуті ними на захист приватної власності, дослідники виявили, що вони, фактично, продовжили традицію її морального виправдання. Зокрема, С. Булгаков зазначав, що Н. Сеніор обґрун-

товував право капіталу на винагороду його походженням з «утримання» його власника [1, с. 144]; В. Левитський, у свою чергу, звертав увагу на те, що Ф. Бастія створив на підтримку приватної земельної власності, дискредитованої теорією ренти Д. Рікардо, свою теорію ренти, що вважав вільною від недоліків попередньої, хоча зрештою вона зводилася до старої, використаної ще фізіократами, теорії «первинних витрат» на приведення ґрунту в культурний стан [4, с. 391–392].

Найвидатнішим представником другого напрямку вітчизняні вчені справедливо вважали Дж.С. Мілля, економічні й соціальні погляди якого докладно розглядалися ними в усіх історико-економічних дослідженнях. Як економіст-теоретик він, за оцінкою В. Левитського, залишався прибічником системи Д. Рікардо, але як філософ і політик у багатьох питаннях опинявся в таборі, опозиційному класичній школі [4, с. 379–380]. Проголосивши, що закони розподілу, на відміну від універсальних і перманентних законів виробництва, є лише правилами, створеними людьми, і тому можуть людьми ж змінюватися, він тим самим відкрив простір для соціальних реформ і широкого втручання державної влади в приватногосподарську діяльність, аж до повної заміни останньої державним господарством у тих випадках, коли ця діяльність є важливою для суспільства, але непривабливою для підприємців через низьку дохідність. М. Бунге пояснював такий підхід, серед іншого, тим, що «ідеал прогресу людського суспільства» Дж.С. Мілля бачив «не у збільшенні, а у кращому розподілі багатства» [2, с. 423].

Подібний економічний прагматизм, за висновком вчених, визначав ставлення Дж.С. Мілля і до інституту власності, в якому він також бачив лише інструмент розподілу, що створений людським законодавством і, відповідно, може бути змінений в інтересах суспільства. Тому, розвиваючи погляд на приватну власність, властивий, на думку М. Бунге, більшості англійських філософів, і стаючи при цьому, за висловом вченого, «на твердий економічний ґрунт», він водночас «висловлював парадоксальну думку» про необхідність і можливість

обмеження права заповіту з метою запобігання утворенню надмірних маєтків та збільшення пожертвувань на користь держави й суспільних установ [2 с. 376–377]. М. Туган-Барановський, у свою чергу, підкреслював особливу позицію Дж.С. Мілля стосовно земельної власності, згідно з якою держава має право цілком вільно нею розпоряджатися, оскільки вона не може бути обґрунтована за допомогою трудового принципу – єдиного, на його погляд, «справедливого обґрунтування права власності» [7, с. 184].

І хоча Дж.С. Мілля, за визначенням П. Ляценка, «соціалістом... не був в жодній мірі» [5, с. 115], його негативні висловлювання щодо великої земельної власності (на відміну від дрібної, «трудової», якій він, за словами С. Булгакова, складав справжні дифірамби [1, с. 143]) звучать, на погляд багатьох дослідників, майже по-соціалістичному, так само, як і його прогнози майбутнього, головна соціальна проблема якого, за висловом, наведеним П. Ляценком, полягатиме в тому, «як поєднати найбільшу свободу особистості зі спільною власністю на продукти землі і з рівною участю у благах об'єднаної праці» [5, с. 115].

За спільним висновком вітчизняних учених, Дж.С. Мілля залишався ідеологом індивідуалізму: він захищав принцип конкуренції і визнавав шкідливим таке втручання уряду, яке обмежує особисту волю і самодіяльність людей, і принаймні на даному етапі суспільного розвитку не бачив іншої основи економічного устрою, крім приватного інтересу. Однак загалом його концепція свідчила про суттєву втрату позицій фритредерства. «Широкий розвиток у суспільстві соціалістичних і комуністичних ідей... цілковито підриває ідеї економічного лібералізму», – зазначав з цього приводу С. Булгаков [1, с. 161]. Натомість у соціально-економічній літературі другої половини XIX ст. отримують дедалі більше розповсюдження ідеї втручання держави в господарську сферу. Держава, за висловом О. Миклашевського, «стала виявляти тенденцію зробитися володарем усього ... політичного і економічного життя» [6, с. 399].

Особливо сильно ця тенденція проявлялась, за свідченням істориків, у Німеччині, що була, за оцінкою М. Туган-Барановського, зовсім іншим соціальним середовищем, ніж Англія. «Англія – країна широкого розвитку індивідуальної самодопомоги, – зазначав він. – Середній англієць вже давно призвичаївся до думки, що все досягне приватною ініціативою повинно й досягатися нею без ніякого втручання держави» у той час як німці, навпаки, звикли до «самої енергійної участі державної влади в народногосподарській діяльності країни» [7, с. 156–157]. Вчений пов'язував цей феномен зі складним шляхом Німеччини до національної єдності, яка могла бути забезпечена лише за умов сильної державної влади. «Національна ідея, – підкреслював він, – була протягом всього XIX ст. улюбленим гаслом німецької інтелігенції; вона забарвила собою і німецьку економічну науку» [7, с. 155]. Саме поняття про націю стало вихідним пунктом протекціоністської доктрини Ф. Ліста, який, за висловом В. Левитського, був переконаний, що від добробуту нації залежить і добробут індивідів, і тому найпершим завданням уряду є підтримка економічного розвитку нації, «хоча б для цього доводилось жертвувати тимчасовими інтересами значної кількості приватних осіб» [4, с. 462].

Вирішальний вплив на ставлення представників історичної школи до власності мало, на думку дослідників, започатковане Ф. Лістом і розвинене Б. Гільдебрандом вчення про стадії економічного розвитку нації, у відповідності до якого на кожній з цих стадій роль тих чи інших суспільних інститутів є різною. Відтак останні, в тому числі власність у різних її формах, з огляду на їх минулий, історичний характер, потребують не схвалення або засудження, а лише доцільного застосування в інтересах суспільної користі. Такий утилітарний підхід до суспільних інститутів був сприйнятий і новою історичною школою, що, за спостереженням М. Туган-Барановського, хоч і припускала можливість глибоких змін у капіталістичному господарському ладі, проте для цього часу і передбачуваного майбутнього вважала неминучим збереження його основ –

приватної власності і приватногосподарського підприємництва [7, с. 158].

Вітчизняні економісти виокремлювали у складі нової історичної школи два основних напрями, що мали як спільні, так і відмінні риси, – «Спілку соціальної політики», очолювану Г. Шмоллером, та школу «державного соціалізму» під проводом А. Вагнера. Об'єднувало їх, поряд з історичним методом економічних досліджень, спільне уявлення про економічну роль держави, яке, за словами М. Туган-Барановського, було «однаково далеким як від ліберального індивідуалізму, який вище за все ставить свободу особистості, так і від соціалістичного ідеалу держави, що поглинає особистість» [7, с. 158]. Приводом же для розходження стало, за спостереженням П. Ляценка, ставлення до приватної власності [5, с. 139]. Прихильники першого відгалуження, відомого як історико-етичне, виступали лише за проведення державою активної економічної політики з метою «етизації» господарських відносин та досягнення соціальної справедливості, тоді як послідовники «школи державного соціалізму» проводили активний наступ на сферу приватних інтересів, відкидаючи старе вчення про «природні права» особистості і розглядаючи власність як абсолютно умовний інститут, встановлений державою і притаманний лише певній формі суспільної організації, який може бути цією ж державою змінений або навіть скасований. Згідно з концепцією А. Вагнера, відзначав П. Ляченко, «безумовного й абсолютного права приватної власності немає і ніколи не буває. Власність виконує певні соціальні функції і лише тому підтримується державою» [5, с. 139]. Отже, проблема власності у доктрині А. Вагнера вирішувалась виключно утилітарно: якщо суспільство вирішить, коментував його погляд М. Туган-Барановський, що власники не виконують ніякої корисної суспільної функції, вони «не повинні очікувати від держави збереження за ними їх виключних прав» [7, с. 163].

Конкретизуючи теоретико-методологічний підхід А. Вагнера до категорії власності, О. Миклашевський, у свою чергу, відзначав, що А. Вагнер розділив вивчення цієї проблеми на

два необхідно різних питання: по-перше, про власність на землю і дари природи; по-друге, про власність на продукти, створені з наявного матеріалу людською працею. Він вважав, що саме приватна власність на землю й капітал, як явища, що впливають з економічної доцільності, не може розглядатись як одвічна установа права і економіки, і виступав за подальше доцільне перетворення інституту власності у відповідності до зміни суспільних потреб [6, с. 401–403].

У сучасному народному господарстві, зазначали дослідники, А. Вагнер виокремлював три однаково необхідних економічних системи – приватну, суспільну та благодійну («каритативну»), які не конфліктують між собою, а взаємодоповнюють одна одну. Вирішувати ж проблему найбільш доцільного поєднання цих систем належить, на його погляд, державі, хоча загальна тенденція економічного розвитку полягає у неминучому зростанні сфери державних господарств за рахунок приватних. М. Туган-Барановський в основному поділяв думку А. Вагнера про недостатність принципу приватного підприємництва для досягнення цілей загального добробуту та необхідність доповнення його широким зростанням державного господарства, але водночас дорікав йому у надмірній прихильності бюрократичним традиціям держави Гогенцоллернів, через що «його соціалізм нерідко важко відрізнити від деспотичної зневаги прихильника сильної влади до приватних прав громадян» [7, с. 164].

Що ж стосується нового теоретико-методологічного підходу до власності, запропонованого представниками маржиналізму, зокрема, К. Менгером, який пов'язував її існування з відносною рідкісністю благ, то він, на жаль, не отримав безпосередньої оцінки в історико-економічних дослідженнях вітчизняних економістів, які аналізували наукові здобутки австрійської школи, подібно до більшості сучасних науковців, переважно в аспекті розробки нової теорії цінності. Найбільший вплив на теоретико-методологічні підходи українських економістів до категорії власності мали такі напрями світової економічної науки, як рикардіанське відгалуження класичної школи політеконо-

мії, насамперед помірковано-ліберальна концепція власності Дж.С. Мілля; суспільно-економічна доктрина К. Маркса та марксизм, де центральною проблемою був пошук законів історичного розвитку відносин власності; а також історико-етична та державно-соціалістична течія нової німецької школи політекономії, зокрема, ідея змішаної економіки та позитивістська концепція власності А. Вагнера.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження показало, що в історико-економічній літературі кінця XIX – початку XX ст. аналізу питань власності було приділено значну увагу: вітчизняні дослідники тієї доби прагнули визначити принципові позиції щодо власності практично всіх найбільш відомих представників світової економічної думки. Особливо докладно висвітлювались погляди на власність тих мислителів, які, на думку вчених, зробили найбільший внесок у розробку цієї проблеми, зокрема, школи фізіократів, Дж.С. Мілля, соціалістів-утопістів, П.-Ж. Прудона, К. Маркса, німецької історичної школи. Отже, наукові підходи до аналізу категорії власності формувались в Україні у ті часи на вельми розгалуженому теоретико-методологічному підґрунті, яке містило широкий спектр альтернативних поглядів на цю проблему.

Узагальнення досвіду вітчизняних вчених-економістів у галузі історико-економічних досліджень проблем власності дозволяє визначити місце і роль поглядів на власність у становленні різних напрямів світової економічної думки, прослідкувати еволюцію концептуальних підходів до власності, представлених в історії економічних вчень, та виявити її особливості, зокрема, такі, як суттєвий вплив соціально-політичних, правових та релігійних чинників на формування наукових уявлень про власність; перманентне протистояння індивідуалістичних та колективістських концепцій власності, які виникали часто на спільному філософському ґрунті; тенденція до поступової зміни морально-етичних тлумачень власності на соціально-утилітарні та ін. Відтак можемо сподіватися, що повернення цього досвіду до сучасного наукового обігу сприятиме не лише збагаченню відповідних підрозділів історико-економічних дос-

ліджень, але й розширенню кола наукового пошуку українських економістів-теоретиків у процесі розробки новітніх концептуальних підходів до аналізу проблем власності.

1. *Булгаков С.Н.* История экономических учений. – Ч. 2 / С.Н. Булгаков. – 7-е изд. – М. : 1918. – 192 с.
2. *Бунге Н.Х.* Очерки политико-экономической литературы / Н.Х. Бунге. – СПб., 1895. – /2/, VI, 465 с.
3. *Железнов В.Я.* Очерки политической экономии / В.Я. Железнов. – 8-е изд., без перем. – М., 1918. – 494 с.
4. *Левитский В.Ф.* История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта / В.Ф. Левитский. – 2-е изд. – Харьков, 1914. – 486 с.
5. *Лященко П.И.* История экономических учений / П.И. Лященко. – СПб., 1918. – 253 с.
6. *Миклашевский А.Н.* История политической экономии: Философские, исторические и теоретические начала экономики XIX века / А.Н. Миклашевский. – Юрьев, 1909. – 638 с.
7. *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма / М.И. Туган-Барановский. – 3-е изд. – СПб., 1906. – 271 с.
8. *Туган-Барановский М.И.* Современный социализм в своем историческом развитии / М.И. Туган-Барановский. – СПб., 1906. – 260 с.

Транслітерований список джерел

1. *Bulgakov S.N.* Istoriya ekonomicheskikh uchenii. – Ch. 2 / S.N. Bulgakov. – 7-e izd. – M. : 1918. – 192 s. [in Russian]
2. *Bunge N.Kh.* Ocherki politiko-ekonomicheskoi literatury / N.Kh. Bunge. – SPb., 1895. – /2/, VI, 465 s. [in Russian]
3. *Zheleznov V.Ya.* Ocherki politicheskoi ekonomii / V.Ya. Zheleznov. – 8-e izd., bez perem. – M., 1918. – 494 s. [in Russian]
4. *Levitskii V.F.* Istoriya politicheskoi ekonomii v svyazi s istoriei khozyaistvennogo byta / V.F. Levitskii. – 2-e izd. – Khar'kov, 1914. – 486 s. [in Russian]
5. *Lyashchenko P.I.* Istoriya ekonomicheskikh uchenii / P.I. Lyashchenko. – SPb., 1918. – 253 s. [in Russian]

-
6. *Miklashevskii A.N.* Istoriya politicheskoi ekonomii: Filosofskie, istoricheskie i teoreticheskie nachala ekonomii XIX veka / A.N. Miklashevskii. – Yur'ev, 1909. – 638 s. [in Russian]
 7. *Tugan-Baranovskii M.I.* Ocherki iz noveishei istorii politicheskoi ekonomii i sotsializma / M.I. Tugan-Baranovskii. – 3-e izd. – SPb., 1906. – 271 s. [in Russian]
 8. *Tugan-Baranovskii M.I.* Sovremennyyi sotsializm v svoem istoricheskom razvitii / M.I. Tugan-Baranovskii. – SPb., 1906. – 260 s. [in Russian]

Одержано 21.08.2013.